

ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ ТА ФОРМУВАННЯ ІДЕЙ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ZEMSTVO LIBERAL DEMOCRATIC MOVEMENT AND FORMATION OF IDEAS OF UKRAINIAN CONSTITUTIONALISM IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

**Козаченко А.І., д.ю.н., доцент,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

У статті розкрито діяльність земського ліберально-демократичного руху, який мав помітний вплив на процес формування ідей українського конституціоналізму в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Представники українського земського ліберально-демократичного руху відстоювали ідею запровадження конституційного ладу в Російській імперії, що передбачало конституційне закріплення демократичних прав і свобод, рівноправність, парламентаризм та встановлення конституційної монархії, децентралізацію влади, політичний плюралізм. Значна частина земців-конституціоналістів стояли на позиціях необхідності відновлення української державності у формі автономії в складі демократичної Росії.

Ключові слова: земське самоврядування, ліберально-демократичний рух, конституціоналізм, демократія, опозиція, автономія.

В статье раскрыта деятельность земского либерально-демократического движения, которое имело заметное влияние на процесс формирования идей украинского конституционализма во второй половине XIX – в начале XX в. Представители украинского земского либерально-демократического движения отстаивали идею введения конституционного строя в Российской империи, что предусматривало конституционное закрепление демократических прав и свобод, равноправие, парламентаризм и установление конституционной монархии, децентрализацию власти, политический плюрализм. Значительная часть земцев-конституционалистов стояли на позициях возобновления украинской государственности в форме автономии в составе демократической России.

Ключевые слова: земское самоуправление, либерально-демократическое движение, конституционализм, демократия, оппозиция, автономия.

The article describes the activities of the zemstvo self-government which had a significant impact on the process of national constitutionalism development in the late XIX – early XX centuries. Zemstvo self-government got significant practical experience of legal oppositional activity, which is an important element of constitutionalism. Within the territory of ethnic Ukraine, zemstvo constitutionalism combined two components: All-Russian and national. All-Russian zemstvo constitutionalism had features of legal, semi-legal and illegal activities, which were represented by liberal and radical wing of zemstvo liberal-democratic movement respectively. In the All-Russian context, zemstvo radicals advocated the idea of establishing constitutional order in the Russian Empire, which involved constitutional recognition of democratic rights and freedoms, equality, parliamentary system and establishment of a constitutional monarchy, decentralization of power, political pluralism. The national component of zemstvo constitutionalism, which was formed at the beginning of the bourgeois-democratic revolution of 1905–1907, had illegal character and its essence can be described by the fact that some zemstvo liberals insisted on the need to restore the Ukrainian state in the form of autonomy within democratic Russia. Representatives of both components of zemstvo constitutionalism aimed to implement their constitutional ideas through reforms. Zemstvo constitutionalism reached its highest peak at the beginning of the bourgeois-democratic revolution of 1905–1907.

In early XX century, zemstvo liberals took active part in activities of bourgeois-democratic political parties. Development of Russian and Ukrainian political parties led to a split in the radical wing of zemstvo liberal-democratic movement on the national basis. Some zemstvo leaders joined the All-Russian Party of Octobrists and Constitutional Democrats. Head of Poltava provincial board F. Lyzohub was a well-known figure in the Party of Octobrists. P. Chyzhevskiy and M. Rusov became active participants of the Ukrainian Democratic-Radical Party and the Revolutionary Ukrainian Party respectively. The Sheremet brothers were members of the Ukrainian People's Party.

Some liberal zemstvo-constitutionalists who adhered to the moderate position raised the question of democratization of zemstvo self-government without changing the foundations of autocratic regime. They took shape of the moderate wing of zemstvo liberal-democratic movement. To democratize zemstvo self-government, the main course of zemstvo-constitutionalists' activities consisted of the claims to the government to change the system of zemstvo bodies, reform of the electoral system, expand powers of zemstvo bodies, limit powers of local administration concerning control of zemstvo bodies' activities.

Key words: zemstvo, self-government, liberal-democratic movement, constitutionalism, democracy, opposition, autonomy.

Розвиток українського конституціоналізму нерозривно пов'язаний з історичною традицією формування українським народом уявлень про права і свободи людини, рівноправність, народовладдя, державний суверенітет і незалежність України. Дослідники конституціоналізму наголошують на тому, що конституціоналізм – це не лише правове, а й історико-світоглядне явище.

Процес формування європейської моделі конституціоналізму в Україні, крім іншого, передбачає проведення реформ із метою децентралізації влади, що може бути реалізовано через розвиток місцевого самоврядування. Аналіз діяльності земських лібералів як найактивніших представників земського самоврядування дає можливість відтворити історичний досвід впливу місцевого самоврядування на формування ідей українського конституціоналізму.

У пострадянській період до проблеми дослідження земського ліберально-демократичного руху та форму-

вання конституційних ідей земських лібералів звертались вітчизняні науковці А. Волощенко, О. Голобуцький, І. Жиленкова, О. Скакун, а також російські вчені А. Верещагін, Н. Корольова, Н. Пірумova й інші. Але це явище все ще залишається недостатньо вивченим. Варто звернути особливу увагу на український національний складник конституційних ідей представників земського ліберально-демократичного руху, а не соціальний, як це було характерним для досліджень радянського періоду.

Мета статті полягає у визначенні основних напрямів розвитку конституційних ідей земських лібералів та методів їх реалізації, з'ясуванні впливу земського самоврядування на процес формування ідей українського конституціоналізму в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Буржуазно-демократичні реформи 60-х рр. ХІХ ст. сприяли розвитку конституційних ідей щодо необхідності демократизації політичного режиму та встановлення

конституційної монархії в Російській імперії. Для вирішення соціально-економічних проблем мешканців губерній і повітів у 1865 р. царський уряд провів земську реформу. Боячись поширення ліберально-демократичних ідей в Україні, земське самоврядування було запроваджене на території Лівобережних губерній – Полтавської, Харківської і Чернігівської, а також Причорноморських губерній – Катеринославської, Херсонської і Таврійської. Царський уряд не безпідставно вважав, що земське самоврядування могло стати осередком поширення українського сепаратизму. Так, за результатами перепису 1897 р., у Полтавській губернії 92% дворян-землевласників, яким належало в середньому 60–75% місць земських гласних, рідною мовою назвали українську [1, с. 12]. Тому на території Правобережної України царський уряд санкціонував створення земств лише в 1911 р.

Обмежені повноваження органів земського самоврядування, надмірний контроль за їхньою діяльністю з боку місцевої адміністрації та відсутність конституційних прав і свобод породжували опозиційність земств стосовно царського уряду. А небажання уряду вирішувати проблеми земського самоврядування спричинило виникнення земського ліберально-демократичного руху. Його учасники – ліберально налаштовані земські гласні – здебільшого дворяни, а також земські службовці – учителі, лікарі, інженери – пропагували та намагалися втілити в життя конституційні ідеї. Формування земського ліберально-демократичного руху стало причиною суперечностей між царським самодержавним режимом як пережитком феодального ладу і земським самоврядуванням – буржуазно-демократичним інститутом.

Однією з форм легальної конституційної діяльності земств стали офіційні звернення (клопотання) до уряду. За даними Б. Веселовського, протягом 1878–1879 рр. із клопотаннями політичного змісту до уряду звернулися 24 губернські й 50 повітових земств [2, с. 236]. 12 земств пропонували уряду надати земському самоврядуванню право законодавчої ініціативи. У серпні 1878 р. Полтавське, Харківське і Чернігівське губернські земства звернулися до уряду із клопотанням про необхідність проведення конституційних реформ [3, с. 128–130]. Харківське земство просило царя «дати українському народові те, що він дав Болгарії», тобто конституцію. Характеризуючи політичні погляди земців Полтавської губернії, А. Катренко цитує такі слова сучасника тих подій: «Усі бажають конституції» [4, с. 122].

Варто зазначити, що прогресивно налаштовані представники панівних кіл імперії та російські науковці підтримували ідею ухвалення конституції Росії. Як відомо, 1881 р., незадовго до вбивства, Олександр II мав намір ухвалити конституцію Російської імперії, проект якої був підготовлений М. Лоріс-Меліковим. Але із приходом до влади Олександра III – противника демократичних реформ царський уряд відмовився від ідеї встановлення конституційного ладу.

М. Драгоманов вважав, що земства, які виступали за конституцію, могли прискорити утвердження конституційного ладу в Російській імперії [5, с. 295]. На вагомій ролі місцевого самоврядування в процесі встановлення конституційного ладу в Російській імперії наголошували російські науковці-юристи О. Градовський, Б. Чичерін та інші [5, с. 303–305].

Конституційні вимоги земств передбачали створення центральної земської установи – Всеросійської земської ради. 1881 р. губернські земства звернулися до уряду із черговим клопотанням конституційного характеру про створення представницької установи з дорадчим голосом при імператорові. Але царський уряд залишав без уваги звернення земств, а МВС заборонило предводителям дворянства зачитувати конституційні вимоги під час проведення земських зборів. Для радикально налаштованих

земців це стало підставою розглядати земство і самодержавство як несумісні інститути.

Земства використовувати не лише легальні, а і нелегальні та напівлегальні методи поширення конституційних ідей. У Харкові в 1872 р. земські ліберали створили «Земську спілку», яка вимагала від уряду свободи слова, друку, особистих гарантій та скликання Установчих зборів. Гласний Чернігівського земства І. Петрунkevич пропонував створити спілку південних земств, яка б об'єднала всі опозиційні царському уряду політичні сили і домагалася ухвалення конституції Росії [6, с. 142]. 1879 р. у праці «Найближчі задачі земства» він сформулював політичну програму земської опозиції. Основна ідея цього документу зводилася до необхідності проведення політичних реформ та встановлення конституційної монархії в Росії. Автор стверджував, що справжнім виразником інтересів народу може бути тільки сформований ним парламент – Загальна рада представників народу. Політичний розвиток Росії, на думку І. Петрунkevича, повинен відбуватися еволюційним шляхом [7, с. 45].

Для обміну досвідом та узгодження конституційних вимог ліберальні земці організували проведення земських з'їздів. Законодавство забороняло діяльність таких з'їздів, але уряд не ініціював притягнення до юридичної відповідальності їх учасників, що свідчить про напівлегальний характер земських з'їздів. У 1872 р. у Харкові відбулась перша спроба проведення з'їзду за участі представників від п'яти губернських земств. Всього за період з 1879 р. до 1905 р. відбулося шість земських з'їздів. Незважаючи на те, що земці-конституціоналісти були в меншості на таких з'їздах, вони активно пропагували ідею «правового ладу», «держави права», що перегукувалося з теорією правової держави [8, с. 122].

Діяльність опозиційно налаштованих земців, які порушували питання проведення конституційних реформ, означала формування радикального крила земського ліберально-демократичного руху [7, с. 46]. Виникнення радикального крила земського ліберально-демократичного руху значною мірою зумовлювалося проведенням царським урядом у 80-і рр. XIX ст. контрреформ. О. Скакун дійшла висновку, що «земці-конституціоналісти усвідомлювали необхідність буржуазних політичних перетворень силою «освічених класів», «живих земських сил», вимагали буржуазних прав і свобод, у першу чергу рівності всіх громадян перед законом, відстоювали буржуазний парламентаризм і конституційну монархію» [8, с. 123]. Проте радикально налаштовані учасники земського ліберально-демократичного руху не порушували питання щодо ліквідації монархії та встановлення республіканської форми правління в Росії.

Наприкінці XIX ст. розпочався процес національної самоідентифікації земських гласних – представників українських губерній. Земський ліберально-демократичний рух став оформлятися в політичну течію, яка мала національний характер. Так, у 1878 р., під час святкування в Харкові 100-річчя із дня народження Г. Квітки-Основ'яненка, земські ліберали об'єдналися з українськими громадівцями, в яких вони вбачали своїх однодумців.

За умов соціально-економічної і політичної кризи Російської імперії розпочалося нове піднесення радикального крила земського ліберально-демократичного руху. У 1898 р. у Полтаві нелегально розпочало діяльність громадсько-політичне об'єднання «Українська громада», до складу якого входили земські гласні В. Андрієвський, П. Понятенко, А. Кучерявенко, О. Русов. Іншим прикладом діяльності земських лібералів була робота напівлегального гуртка «Бесіда», участь в якому брали гласні Полтавського земства князь В. Баратинський і О. Русов [9, с. 204, 205]. У 1903 р. ліберальні політики і земці створили громадсько-політичну організацію «Союз визволення», яка мала за мету проведення демократичних

реформ у Росії, встановлення конституційної монархії, надання автономії Польщі та Фінляндії. Під час організаційного засідання в Харкові спілка ухвалила рішення про створення 20 регіональних відділень.

На початку ХХ ст. земські ліберали брали активну участь у роботі буржуазно-демократичних політичних партій. Формування російських та українських політичних партій призвело до розколу радикального крила земського ліберально-демократичного руху за національною ознакою. Частина земських діячів увійшли до складу загальноросійських партій – октябристів і конституційних демократів. Відомим діячем партії октябристів був голова Полтавської губернської управи Ф. Лизогуб. Активними учасниками Української демократично-радикальної партії та Революційної української партії стали відповідно П. Чижевський і М. Русов. До складу Української народної партії входили відомі земські ліберали Володимир і Сергій Шемети [10, с. 26, 33].

Представники земського ліберально-демократичного руху не розділяли поглядів більшовицької партії й інших радикальних партій. Зі свого боку, більшовики негативно оцінювали діяльність земців-конституціоналістів. Зокрема, Володимир Ленін піддавав жорсткій критиці діяльність земських лібералів, називаючи земство «клаптиком конституції», зазначав, що «це саме такий клптик, за допомогою якого російську громадськість віднаджували від конституції» [11, с. 57]. Водночас лідер більшовицької партії суперечив собі, вважаючи земство «зародком конституціоналізму» [11, с. 26].

У період буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. діяльність радикального крила земського ліберально-демократичного руху набула особливої активності. Так, у березні 1905 р. тринадцять губернських земств офіційно заявили царському уряду свій протест у зв'язку з розстрілом мирної демонстрації в Петербурзі. Полтавське повітове земство організувало проведення з'їзду селян та поміщиків для розгляду земельного питання. З'їзд ухвалив постанову, згідно з якою за рішенням Державної Думи казенні, кабінетні, удільні й монастирські землі повинні перейти у власність селян без викупу. Окрім цього, з'їзд постановив, що уряд повинен забезпечити реалізацію положень Маніфесту від 17 жовтня 1905 р., звільнити від покарання політичних в'язнів та ліквідувати інститут земських начальників. Але найважливішою стала заява учасників з'їзду, що «Україна, як особлива частка держави, що відрізняється від інших часток із боку етнографічного, побутового та економічного, мусить бути самостійною у своїх місцевих справах, автономною часткою цілої держави» [12, с. 14–17]. У квітні 1905 р., з ініціативи делегатів від українських губерній Всеросійський земський з'їзд, що проходив у Москві, проголосив право України на автономію. Ідею української автономії активно підтримували гласні Полтавського земства Л. Падалка, Г. Ротмістров, В. Шемет, П. Чижевський та інші.

Земські ліберали вважали, що демократизація державного ладу Росії може відбутися завдяки діяльності Державної Думи. Під час з'їзду, який відбувся в Москві у вересні 1905 р., земці-конституціоналісти ухвалили рішення про участь у виборах до Державної Думи. Після виборів учасники земського ліберально-демократичного руху увійшли до парламентської фракції – Групи автономістів-федералістів, яка налічувала 120 представників національних меншин Росії, а також до складу Української думської громади. Метою своєї діяльності вони проголосили захист національних інтересів, проведення децентралізації влади Росії на принципах широкої автономії для національних меншин, встановлення юридичної рівноправності народів Росії, забезпечення вільного розвитку мови та культури національних меншин. Водночас автономісти-федералісти наголошували на тому, що їхня діяльність не є сепаратистською, адже вони не закликають до порушення

територіальної цілісності Росії [13, с. 8]. Під час засідання 18 травня 1906 р. група автономістів-федералістів розглянула земельне питання. У своєму виступі П. Чижевський пропонував, щоби земля перейшла в державну власність, а право розпоряджатися нею належало «місцевим сеймам автономій» [13, с. 8–9].

Після розпуску Державної Думи 9 липня 1906 р. у виборзі 180 колишніх депутатів провели несанкціоноване засідання, під час якого розробили низку законопроектів: про скасування смертної кари, про громадянську рівноправність, про недоторканість особи, про земельну і судову реформи й інші. Учасники засідання звернулися до народу з політичною відозвою про необхідність встановлення демократичного ладу і конституційної монархії в Росії революційним шляхом. Це стало підставою для порушення кримінальної справи проти колишніх депутатів Державної Думи. 42 земських гласних, які поставили свій підпис під виборською відозвою, звільнено із земських установ, частину з них притягнуто до кримінальної відповідальності. Унаслідок репресій радикальне крило земського ліберально-демократичного руху припинило свою діяльність.

Частина земців-конституціоналістів порушували питання демократизації земського самоврядування без зміни основ самодержавного ладу. Вона оформилася в помірковане крило земського ліберально-демократичного руху. Основними напрямками їхньої діяльності стали обґрунтування необхідності проведення реформи системи земських органів (запровадження Всеросійського земського собору та волосного земства), реформи земської виборчої системи, розширення повноважень земських органів, обмеження контрольних повноважень місцевої адміністрації за діяльністю земських установ.

Під час земських виборів 1906 р. відбулася кардинальна зміна персонального складу земських гласних. Завдяки підтримці уряду перемогли представники консервативного дворянства. Однак і в період столипінської політичної реакції діяли окремі осередки земського ліберально-демократичного руху. У рапорті полтавського повітового справника за 1911 р. йшлося про діяльність української партії, членом якої був земський фельдшер Макаренко. У 1914 р. виник «Союз визволення України» на чолі із П. Чижевським.

На початку Першої світової війни переважна частина земців відмовилася від опозиційної діяльності й активно підтримувала царський уряд. Цьому сприяло розширення повноважень земських установ. Вони отримали частину повноважень місцевої адміністрації: справу військово-промислових заготівель, лікування поранених, допомогу біженцям, організацію евакуації. Але зі зникненням надій на швидку перемогу зменшувалася кількість патріотично налаштованих земців та наростали опозиційні настрої. Ліберально-опозиційні процеси з'являються вже в лютому 1915 р. Земські ліберали знову порушують питання проведення демократичної земської реформи, необхідності запровадження української мови навчання в земських школах. Проте в період політичних репресій та Першої світової війни земський ліберально-демократичний рух мав розрізнений та епізодичний характер. Конституційні ідеї земських лібералів обмежувалися лише земською реформою і не порушували питання української автономії та обмеження самодержавства [14, с. 111].

Отже, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. земський ліберально-демократичний рух мав помітний вплив на процес формування ідей українського конституціоналізму. Земський ліберально-демократичний рух поєднував дві складові частини: загальноросійську і національну. Залежно від політичної ситуації загальноросійський земський конституціоналізм мав ознаки легальної, напівлегальної та нелегальної діяльності, які представлені ліберальним і радикальним крилом зем-

ського ліберально-демократичного руху. Земські ради-кали відстоювали ідею встановлення конституційного ладу в Російській імперії, що передбачало конституційне закріплення демократичних прав і свобод, рівноправність, парламентаризм та встановлення конституційної монархії, децентралізацію влади, політичний плюралізм. Представники ліберального крила обмежувались необхідністю вирішення проблеми демократизації земського самоврядування. Учасники земського ліберально-демократичного руху ставили за мету реалізацію консти-

туційних ідей шляхом реформ. Національна складова частина земського конституціоналізму мала нелегальний характер і полягала у визнанні політичної автономії України в складі демократичної Росії. Свого найвищого піднесення ідеї земського конституціоналізму досягли на початку буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. Незважаючи на переслідування з боку царського уряду, українські земські ліберали не припиняли своєї діяльності в період політичних репресій та Першої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ежегодник Полтавського губернского земства на 1898 г. Полтава : Типо-Литогр. И.А. Дохмана, 1900. Розд. паг.
2. Веселовский Б. История земства за 40 лет. Санкт-Петербург : Изд-во О.Н. Поповой, 1911. Т. 3. 708 с.
3. Пирумова Н. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. Москва : Наука, 1977. 287 с.
4. Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х рр. XIX ст.). *Київська старовина*. 2001. № 1. С. 118–125.
5. Демиденко Г. Історія вчень про державу і право : курс лекцій. Харків : Право, 2012. 416 с.
6. Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. Київ : Наукова думка, 1977. 221 с.
7. Жиленкова И. Либеральное движение в Украине. Концепции государственности в либерально-демократической мысли (конец XIX – начало XX в.) : монография. Киев ; Харьков : Единорог, 2000. 184 с.
8. Скаун О. Политические и конституционно-правовые идеи либерального земства на Украине. *Советское государство и право*. 1982. № 3. С. 119–126.
9. Верещагин А. Земский вопрос в России (политико-правовые аспекты). Москва : Международные отношения, 2002. 192 с.
10. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст. Київ : Смолоскип, 1996. 122 с.
11. Ленин В. Гонители земства и аннибалы либерализма. *Полное собрание сочинений* / В. Ленин. 5 изд. Москва, 1972. Т. 5. С. 21–72.
12. З'їзд у Полтаві для вияснення справи про землю і про потреби селян. *Рідний край*. 1906. 5 січня. № 1. С. 14–17.
13. Чижевський П. Збори парламентської групи автономістів 18 травня. *Рідний край*. 1906. 3 червня. № 22. С. 8–9.
14. Козаченко А. Земське самоврядування на Полтавщині у період Першої світової війни. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 2 (158). С. 110–113.